

ДО 160-ї РІЧНИЦІ КАПТУЛЯЦІЇ РОСІЇ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ 1853–1856 рр.

Рафал Ковальчик

УКРАЇНА ДО І ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

Україна – країна на межі сходу і заходу. Протягом століть в Україні перепліталися впливи зі сходу – від росіян, з заходу, від Речі Посполитої – поляків і від півдня – з Османської імперії – турків. Україна була ключем до досягнення могутності в регіоні. Глибоко розуміли значення України для себе – росіяни. Для того також використовували момент слабкості шляхетської Речі Посполитої і загостреного антагонізму між українцями і поляками. У період польсько-козацьких війн, повстання Богдана Хмельницького, росіяни уважно спостерігали за ситуацією, що змінювалася. Тогочасний російський цар – Алексій І Михайлович використовує зростлий конфлікт між поляками і українцями, виступив на боці українців у громадянській війні, підписав угоди з Гетьманщиною. 18 січня 1654 р. в Переяславі уповноважений російського царя Алексія І Михайловича – Василій Васильович Бутурлін підписав умови з Гетьманщиною і Богданом Хмельницьким. Військова угода, яка мала допомогти Богданові Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою, перетворилася в політичний канон, який започаткував російське панування в Україні. Наслідком тієї угоди була російсько-польська війна. В той же час лівобережна Україна була окупована росіянами і до Речі Посполитої більше ніколи не поверталася. Росіяни по смерті Богдана Хмельницького не допустили відновлення на нових засадах спільної польсько-української держави. Проти гетьмана Івана Виговського – прихильника такого порозуміння з Річчю Посполитою вони використали всі свої засоби в Україні. Інструментом в їх руках став маріонетковий Юрій Хмельницький. То сталося після укладення в 1658 р. грізної для росіян Гадяцької угоди. Угода в Гадячу, підписана 16 вересня 1658 р., передбачала співіснування поляків та українців у федеративній формі у спільній державі – в Речі Посполитій. Гадяцька унія, за міжнародним правом, ліквідувала правочинність Переяславської угоди, за правочинністю якої Україна підпала під юрисдикцію Росії. Гадяцька унія утворювала три рівноправні суб'єкти: Корона, Велике князівство Литовське і Князівство Руське. Гадяцька умова була наслідком незадоволення козаків з Переяславської угоди. По 1654 р. Росія у завойованій країні послідовно відбирала у козаків права, а Православна церква в Україні була упосліджена. Одразу Москва прагнула підпорядкувати її

московському патріархові. Ідеальним інструментом до реалізації політики Москви в Україні був Юрій Хмельницький. Ця маріонетка Москви перетягнула на бік росіян своїх прихильників в Україні. Частина козацької старшини пішла за Юрієм Хмельницьким. Він був опорою для проросійської частини запорозьких старших, які не хотіли жодного порозуміння з Річчю Посполитою і виступали проти Гадяцької унії та гетьмана Війська Запорозького – Івана Виговського. 27 жовтня 1659 р. була підписана так звана друга Переяславська угода. Її підписав з одного боку маріонетковий запорозький гетьман Юрій Хмельницький, а від імені царя – Алексій Трубецький, князь, колишній воєвода Речі Посполитої, що воював без докорів сумління від 1654 р. на боці росіян і не відступав перед убивством своїх підданих, як по захопленню Мстислава 22 липня того ж – 1654 року. Друга Переяславська угода зводила роль запорозького гетьмана до васала Москви. Гетьман втратив право самостійного ведення зовнішньої політики. Уводилась залежність запорозьких військ від Росії. На вимогу царя запорозькі війська були змушені виступати і воювати на боці Москви, а сам гетьман без згоди царя не міг розпочинати самостійних воєнних дій. Козакам заборонено ведення самостійної політики. Вільна Україна вмерла. Росіяни були впущені до головних міст України, і їх гарнізони утримувались українським населенням. На цілковиту залежність України від Москви вказують статті, в яких йшлося про ліквідацію козацької незалежності. Відтак без згоди Москви гетьман не міг ні призначати, ні усувати полковників, а козаки не могли обирати нового гетьмана. Не забула Москва і про незалежний Київський патріархат. Православний київський митрополит був змушений визнати зверхність московського патріархату¹.

Друга Переяславська угода була кінцем мрій про вільну Україну, виборену з таким зусиллям у поляків за Богдана Хмельницького. Ослаблена Річ Посполита остаточно втратила лівобережну Україну в результаті підписаного у Москві 6 травня 1686 р. мирного договору. Москва використала ослаблену Річ Посполиту втягнувши її у війну з турками за короля Яна III Собеського. Мирний договір, підписаний у Москві, що переполовинив Україну поділивши її на російську (лівобережна Україна) і польську (правобережна Україна), поховав свободу козаків і шанс на незалежну Україну, був названий миром Гжимултовського від імені познанського воєводи Криштофа Гжимултовського, що представляв Річ Посполиту².

¹ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.

² Мирна угода Гжимултовського, т.зв. Вічний мир, завершила польсько-російську війну, розпочату 1654 р. і санкціонувала перехід під Росію не лише лівобережної України з Києвом, але й Смоленщини, Сіверщини, Чернігівської землі, Борогобужська і Стародуба.

Останнім запорозьким гетьманом, який мав можливість протистояти підступам Москви – повному знищенню незалежності козаків, був Іван Мазепа. Він намагався упиратися спробам обмежити незалежність Гетьманщини, а точніше її ліквідації, які робив цар Петро I. Гетьман розпочав перемовини зі Станіславом Лещинським і Карлом XII. У 1708 р. у своїй столиці Батурині він уклав союзний договір, гарантом якого був володар Швеції Карл XII. Росіяни, знаючи, що ставкою є першість в Європі, розпочали в Україні ефективну пропагандистську акцію зображуючи Івана Мазепу як зрадника. Водночас росіяни під командуванням князя Александра Даниловича Меншикова здобули Батурин – столицю Козацької України – Гетьманщини – змордували мешканців, українців, не пощадили ані жінок, ані дітей. Росіяни без жалю мордували навіть новонароджених немовлят. У нагороду за те звір'яче вбивство беззбройних українських людей Александр Меншиков у 1725 р. отримав у володіння Батурин від цариці Катерини I Алексеевни.

З поразкою запорозького гетьмана Івана Мазепи та смерті або змушеної емігрувати частини незалежної від Москви козацької старшини, почалась поступова ліквідація автономії Гетьманщини. Останній шанс на повалення свавілля Росії в Україні був втрачений за наступника Івана Мазепи – Пилипа Орлика. Запорозький гетьман Пилип Орлик опинився по поразці під Полтавою шведських військ Карла II в ситуації тріумфу царя Петра I. Єдиний шанс для України Орлик вбачав у підтримці козаків з боку Османської імперії. Отже, він підпорядкував всю Україну – і правобережну, яка входила до складу Речі Посполитої, і лівобережну, на яку не лише не мав права, але також і жодного впливу, ханові Девлет Гіресві II-му. Була то спроба запобігти політиці обмеження автономії Гетьманщини і початків утиску прав козаків та українського народу, що росіяни почали провадити по перемозі Священної Ліги над Османською імперією. Петро I ув'язався у Північну війну (III), у війну зі Швецією за доступ до Балтики, російські війська провадили битви на території на той час вже безвольної Речі Посполитої, а водночас росіяни щораз більше обмежували незалежність Гетьманщини – що, власне, і спричинило укладання гетьманом Іваном Мазепою союзу з Карлом XII та Станіславом Лещинським. Пилип Орлик єдиний шанс для незалежної України по Полтавській катастрофі вбачав у втягненні переможної Росії в окрему війну з Османською імперією. Для того українські козаки, що підтримували запорозького гетьмана Пилипа Орлика, разом з татарами з Кримської Орди виступили в 1711 р. на російську і польську Україну. У виправі взяли участь прихильники Станіслава Лещинського,

який опинився в Туреччині після Полтавської катастрофи. Поляки разом зі Станіславом Лещинським та Юзефом Потоцьким підтримали похід, тому що він мав політичне звучання. Володар татар калга султан Мегмед Гірей 20 січня 1711 р. видав маніфест, що Орда йде воювати за трон Станіслава Лещинському, захищати zagrożену через окупацію російськими військами незалежність Речі Посполитої та за права та свободи козаків. Не маючи підтримки турецьких військ Орда була відтиснена за Дністер. Переможний Петро I після перемог над шведами вирішив вступити у війну з Османською імперією за панування над Наддунайськими князівствами. Петро I вважав, що одразу зі вступом його військ до наддунайських країн йому вдасться підняти повстання християнських народів проти османського панування. Перший крок йому вдалось виконати перед перетином турецького кордону. Таким чином молдавський господар Дмитро Кантемір визнав зверхність Петра I, розірвав з Османською імперією і оголосив їй війну. Певний перемоги цар Росії вступив до Молдови. Однак там його спіткало прикре розчарування. Відтак турки, вільні від війни на кілька фронтів, виставили армію, яка була здатна протистояти російській агресії. Петро I з 40-тисячною армією був оточений об'єднаними силами турків та Орди Девлет Гірея II. Над Прутом російському війську заступила дорогу армія великого візира Мегмеда Балтаджі. Ніколи не був настільки реальним шанс для ліквідації російської армії. Перед лицем небезпеки цар Петро I наказав розпочати перемовини з турками, і в разі потреби йти на значні поступки, аби тільки врятувати з таким трудом створену армію. Російські гроші, які потрапили до кишені великого візира Мегмеда Балтаджі, зробили чудо. Великий візир Мегмед Балтаджі зажадав відносно небагато. Повернення Азова, знищення Росією кількох фортець на прикордонню, невтручання царя Петра I у козацькі та польські справи, пропуск до Швеції Карла XII. Угоду підписано 12 липня 1711 р. Хан Девлет Герей II був обурений рішенням великого візира Мегмеда Балтаджі. Прагнув знищення російської армії, добре розуміючи, що найбільшу загрозу для Кримського Ханства являє Росія. Шанс на ослаблення Росії залишився остаточно втраченим. Незнищена російська армія повернулась до Росії стаючи інструментом переваги Росії в Центрально-Східній Європі. Хоча на кількадесят років Росію відтиснено від Чорного моря, а Гетьманщину утримано, однак та загроза лишилась. Остаточно Гетьманщина була знищена на кількадесят років пізніше в 1764 р. за цариці Катерини II³.

³ J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem i złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*, Warszawa 1953; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959; Z. Wójcik, *Dziki Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczy-*

Катерина II по ліквідації в 1764 р. Гетьманщини, перетворила територію окупованої Росією України в Малоросійську губернію, в якій єдине, що зосталось по Гетьманщині, був її поділ. Губернія була поділена на десять полкових одиниць, що збереглись по Гетьманщині. Проте Катерина II їх ліквідувала в 1781 р., а її територію поділила на намісництва: Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. Після її смерті відновив її Павло I. Малоросійська губернія була утворена зі зліквідованих намісництв: Новгород-Сіверського, Чернігівського і Київського. Столицею Малоросійської губернії став Чернігів. Після вбивства Павла I Малоросійська губернія була остаточно зліквідована. У 1803 р. цар Александр I її ліквідував поділивши на дві менші губернії: Полтавську і Чернігівську.

Для Росії надзвичайно важливою була Україна, а особливо її південна частина – Новоросія. Новоросією в царській Росії називалась південна Україна, території, захоплені у результаті воєн з Туреччиною, на північ під Чорного і Азовського морів і на південь від кордонів Речі Посполитої⁴.

pospolitiej, Warszawa 1960; A. W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław i in. 1977; W. A. Serczyk, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982; *Historia dyplomacji polskiej*, pod red. Z. Wójcika, t. 2, Warszawa 1982; Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in. 1983; L. Podhorodecki, *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in. 1988; Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989; E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław i in. 1994; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych..*; W. A. Serczyk *Historia Ukrainy*, Wrocław i in. 2001; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa 2005; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: uгода hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności..*, Ucraina magna, K. 2016, vol. I: Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського, за заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та І. Каневська.

⁴ Новоросійська губернія утворена в 1764 р. В її склад включено території, що лежали в Україні Правобережній і Лівобережній. У 1775 р. до губернії увійшла частина земель ліквідованої Запорозької Січі. Губернія в 1765 р. поділялась на три провінції: Бахмуцька (столиця Бахмут), Єлисаветградська (Єлисаветград) і Катерининська (Білівськ). У 1783 р. по анексії Росією Кримського Ханату губернія була ліквідована, а її територія включена до складу новоутвореного Катеринославського намісництва. Павло I ліквідував намісництва як адміністративні одиниці. З Катеринославського намісництва, Вознесенського намісництва і округу татарського (Крим) утворено Новоросійську губернію зі столицею в Катеринославі (сучасний Дніпро), заснованому в 1778 р. (в роках 1797–1802 – Новоросійськ). Губернія функціонувала до 1802 р., коли була поділена на губернії Катеринославську (рос. Екатеринославская губернія), Миколаївську губернію (від 1803 р. – Херсонська губернія) і Таврійську губернію.

Україна для Росії була надзвичайно цінна з економічної точки зору. Господарська політика Петербурга, якою значною мірою керував фаворит Катерини II, князь Григорій Александрович Потьомкін, була пов'язана з розбудовою на півдні України важкої промисловості. Росія прагнула до створення свого центру важкої промисловості, який став би базою для розвитку військової промисловості і загалом виробничою базою для російської армії. Засадничо він мав унезалежнити Росію від імпорту зброї і високотехнологічних продуктів, а також напівфабрикатів важкої промисловості із Західної Європи. То не був новий план, його вже намагався реалізувати цар Петро I. Його базою мав бути Урал. Однак, невдачі, пов'язані з розбудовою осередку важкої промисловості на Уралі, який мав перетворитись у російський арсенал, спричинили, що князь Георгій Александрович Потьомкін переконав Катерину II зацікавитись донецьким районом на півдні України. З ініціативи князя Григорія Александровича Потьомкіна проведено широкомасштабні дослідження тамтешніх районів. Їх виконали члени Петербурзької Академії Наук, геологи Гюльденштьодт, Паллас та Зуєв. За їх результатами був розроблений проєкт побудови фабрики з виплавки металу. Засновано виробничу мережу тієї мануфактури на схід від Дніпра, у басейні рік Інгулець та Саксагань. Транспортування мало відбуватись водними шляхами. Вже відпочатково ця концепція була помилковою, позаяк засновувалось будівництво мануфактури, яка мала бути спрямована винятково на переробку. Сировину до тієї урядової мануфактури, збудованої над Дніпром, довозили власне водними шляхами. Залізна руда доставлялась з-над ріки Інгулець та з району Уралу, а деревне вугілля – з північних губерній. Від початку та ідея була зовсім неефективною. Ніхто не підраховував вигоди, тим більше, що виробництво засновувалось на праці кріпосних селян. Також передбачалось, що готовий метал мав доставлятися на внутрішній російський ринок, до збройових фабрик – також водними шляхами. Та концепція, що спиралась на феодальну схему, окрім того, що Росія все ще перебувала в оковах феодалізму, закінчилась провалом. То було пов'язано з великими транспортними витратами. Побудова Луганської фабрики, в яку інвестовано значні державні фінансові ресурси, власне була таким прикладом. Смерть промоутера використання потенціалу південної України для Росії задля розбудови і модернізації її збройних сил князя Георгія Александровича Потьомкіна не припинила вливання російських інвестицій в Україну. Мануфактура була уведена в дію близько 1797 р.

Російська фінансова еліта добре розуміла потенціал України, незважаючи на первісні невдачі, пов'язані з будівництвом й інвестиціями тієї

першої мануфактури, вона не думала відмовлятися від планів розвитку на півдні України центру важкої промисловості і пов'язаної з нею – збройової промисловості. Щоб реалізувати ті плани було розпочато дальші пошуки сировини, яка зробила б ті інвестиції рентабельними. Однак зосереджено ті пошуки в Донецькому басейні. До району пошуків не було включено прилеглого регіону – Кривого Рогу. У Донецькому басейні зосередились на пошуках покладів руд кам'яного вугілля та залізної руди. Проте високоякісних залізних руд там виявлено не було. В результаті урядові інвестиції в тому районі: Луганська фабрика і по черзі збудовані Петровська (1862) та в Лисичанську над Донцем (1870) були збитковими інвестиціями⁵.

Інвестиції у важку промисловість в Україні стимулювали економічний розвиток цілого регіону, спричинили послідовний вплив приватного капіталу, який виявляв значне зацікавлення в інвестиціях у модерну важку промисловість. Однак вони не виходили поза прийняту для розвитку важкої промисловості в Україні територіальну схему. Вони розміщувались подібно до того, як державні в Донецькому басейні, відповідно, їх локалізація залежала від специфіки продукції тих фабрик. У результаті, у західній частині Донбасу, на використання місцевої залізної руди – бідних лімонітів, була збудована перша фабрика з англійським капіталом. То була фабрика “Новоросійського товариства”, названа згодом фабрикою Юзівка, у якій функціонування двох великих печей було на урядових дотаціях. У той же час, у східній частині, в місцевості Сулін була розташована фабрика Пастухова (пізніше “Товариство Сулінське”), яка окрім доступу до значних покладів залізної руди не розпочала виробництво продукції спираючись на ці руди, а займалась переробкою лому, що закуплявся у російського військового і морського міністерства. Технологічний процес переплавки руди на фабриці Пастухова був заснований на антрациті.

Висока вартість продукції в Україні, зумовлена помилковим вибором концепції розвитку того осередку промисловості, спричинила, що уральський осередок зберігся. У царській Росії співіснували два осередки важкої промисловості: український і уральський.

⁵ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*, Acta Universitatis Lodzianis 2003, Folia Historica 77; R. Kowalczyk, *Rozwój komunikacji wodnych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 2, Łódź 2004; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź 2009; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, УІЖ 6 (2010).

Розвиток важкої промисловості в Україні, який змінив вигляд цього краю, перетворюючи Україну в найбільш індустріалізовану частину Російської імперії, поза Королівством Польським (Польща), яке аж до 1914 р. утримувало беззаперечну позицію лідера. Проте обидва краї стартували з різних рівнів. У Королівстві Польському традиція розвитку важкої промисловості була багатовіковою, окрім того в період автономії, економічна політика князя Ксаверія Друцького-Любецького, перетворила Королівство Польське в найбільш промислово розвинений район Російської імперії.

Розвиток України, як і загалом російської держави, в склад якої була включена Україна, визначався позицією російської влади. Інвестиції у важку промисловість були дуже капіталомісткими, але власне та важка промисловість була рушійною силою цілої економіки. В результаті інвестиційний район на півдні України був найбільше індустріалізованою частиною краю. Проте епоха Миколи I в Росії була періодом, у який держава царів була закрита щодо господарчих віянь, що йшли з Заходу. Росії не вдалось включитись у процес промислових змін у першій половині XIX століття, що було цілком неможливим за загального її – Росії ізоляціонізму. Росія була скансеном Європи. Не було на цілому континенті такої країни, як Росія – з такою сильною перевагою селянської праці в оковах феодалізму, що, з одного боку, робило російський ринок, попри його розмір, дрібним, а з другого – обмежувало ринок праці. Приватні підприємці усвідомлювали неефективність кріпацької праці і в нових мануфактурах, що вимагали обслуговування щораз складніших пристроїв, і брали на роботу кваліфікованих працівників, а майстрів чи керівництво запрошували з-за кордону. Вартість такої стратегії була нижчою, бо кріпосних селян не допускали до спеціалізованих і щораз дорожчих фабричних машин, у тому числі парових⁶.

Переломним моментом виявилась Кримська війна. Відсталість Росії виявилась підчас війни і призвела до політичного банкрутства системи терору царської держави Миколи I. Технологічна перевага західних держав, відсутність транспортних ресурсів спричинили нищівну поразку

⁶ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; M.E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1778–1846)*, Warszawa 2008; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013.

Росії. Кримська війна як жодна інша війна в історії Росії, і навіть її наслідки не змогли змінити краю. Головним бенефіціаром нової економічної епохи в рамках Російської імперії стала Україна. Для України настала нова економічна ера.

Нове керівництво Російської імперії зробило висновки з програмої війни і зважилося на виведення економіки Росії з технологічної, економічної і цивілізаційної відсталості. Її основним інструментом мав стати розвиток залізниці. Однак російська важка промисловість, як українська, так і польська (Королівства Польського) – галузі: металургійна і машинобудівна не були в стані доставляти велику кількість металу, сталі, шин, вагонів і локомотивів для нових залізничних інвестицій. Петербург не бажав чекати на місцеву продукцію. Прагнув негайного впровадження інвестицій. Тоді вийшла затримка через уряд Миколи I. Розбудова відповідної промислової інфраструктури в Україні, в Королівстві Польському потребувала кількох років. Тоді підприємства України і Королівства Польського не були спроможні задовольнити багатомільйонні залізничні замовлення уряду. В результаті Александр II наважився на зміну економічної політики, відмовляючись від тогочасної політики протекціонізму Миколи I. Визначальною щодо того стала подана йому міністром фінансів Михаїлом фон Рейтерном (1862–1878) програма з індустріалізації. Її основним інструментом стала прогресивна лібералізація митних тарифів. Її застосування мало принести негайні зміни і дозволити Росії зробити цивілізаційний стрибок, який, як уважали, мав статись завдяки побудові залізниць. Застосування тієї програми привело до широкого відкриття російського ринку, що було результатом ліквідації заборонного мита на чавун і започаткувало ліберальну еру. У результаті Росія стала імпортером готових виробів, чи напівфабрикатів, машинобудівної промисловості, які дозволили розпочати негайну розбудову залізниці в Росії. Головними експортерами продукції до Росії були німецькі країни. Програма Михаїла фон Рейтерна і ліберальна ера, що продовжувалась у Росії, були дуже не вигідні для економіки. Закордонний капітал не був зацікавлений розміщувати в Україні і Королівстві Польському інвестицій, споруджувати нові фабрики, оскільки міг без проблем і жодних митних обмежень експортувати готову продукцію з власних фабрик. У результаті ліберальна ера не сприяла економічному розвитку найбільш промислових частин Російської імперії – України і Королівства Польського. Невід’ємною частиною програми Михаїла фон Рейтерна була відмова від фінансування підприємств, що були під безпосереднім контролем казни. Урядові фабрики на півдні України

залучали як приватний капітал, так і державний, а також закордонний капітал, що робив перші кроки на цьому ринку⁷.

Промислова програма міністра фінансів Михаїла фон Рейтерна була прикладом суперечливої економічної політики Росії. Александр II вирішив, що Росія має негайно розбудувати залізничну мережу і незважаючи на потреби російської економіки (при тому головних одержувачів замовлень по важкій промисловості – України і Королівства Польського), розпочато реалізовувати надзвичайно шкідливу програму, засновану на імпорті і знищенні державних фабрик. Наступним питанням був споживчий ринок і ліквідація кріпацтва. Александр II добре розумів економічні перетворення, які мали підняти Росію, щоби спробувати зменшити дистанцію, що віддаляла царську державу від країн Заходу, і утримати абсолютизм, цілком прийнятний для загалу росіян. Для того він і задумав реформи. Ліквідація кріпацтва, отже, не була обумовлена економічними причинами, а була рішенням політичним. Це мало перетворити державу, бо селяни, що до того часу викликали страх землевласників та владних еліт (страх перед *пугачовщиною*), були стовпом самодержавства у Росії, основою чинного тоді суспільного порядку. Направду важко собі уявити, щоб тодішні російські землевласники з економічних причин надумали ліквідувати панщину. По-перше, тому що для багатьох поміщиків селяни були основою доходу, від якого нізащо б не відмовились, по-друге, тому що, хоча кріпацька праця й була непродуктивна, але вона обходила землевласникам дешевше, ніж наймана робоча сила. Поміщики в Росії на середину XIX ст. не мали економічної свідомості. Їх менталітет засновувався на доході, який виробляли їх селяни, яких у рамках феодальної ренти вони експлуатували. Царська Росія мусила подбати про ту російську шляхту – опору монархії, без якої утримання царями влади було неможливим. Проведення в Росії визволення селян без наділення їх землею робилось з певною метою. Розчароване російське селянство могло звернутись до силового аргументу. В результаті мета Александра II, аби селяни перетворились у прошарок, що став би опорою уряду династії

⁷ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Soviet Economical Development since 1917*, New York 1967; M.E. Falkus, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, *Studia Historyczne*, t. LIV, z. 2(214) (2011); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*.

Романових і наявного суспільного порядку, не була досягнена. Тому що селянам передано такі наділи землі, аби вони себе з них не могли утримувати, а з іншого боку, компенсувати поміщикам – тогочасному стовпу царської держави – грошові втрати через державні облігації, які гарантували б виплату сталих відсотків. Отже, землевласникам визнано державні облігації на висоті 80 % вартості землі, з розміром відсотків на рівні 5%, а селяни були зобов'язані сплатити той аванс за річної ставки в 6% протягом 49 років, а 20% викупити з погодженням умов з давнім власником – поміщиком. Створена російською державою система гарантувала, що поміщики нічого не втратять, а селяни не зможуть вільно існувати на здобутих наділах, зобов'язані виплатами, в умовах демографічного буму і погіршення умов життя на перенаселеній російській провінції⁸.

Отже, то було рішення політичне, аби зродити у селян відчуття, що цар дбає про них, селян. Александр II розраховував на консерватизм селян, на їх прив'язаність до традиційних цінностей, а також православної церкви, яка була опорою влади, як і до світської влади – царату. Залишається фактом, що звільнення спричинило до того, що в Росії прискорено промисловий розвиток. Селяни не були спроможні утриматись на селі. Наділи землі впали до рук найбільш підприємницької групи селян, що перетворились на заможне селянство, що провадило значно сучасніші способи господарювання, ніж російські поміщики. У той же час маса безземельного, позбавленого доходів, землі селянства залишилась без засобів до життя і змушена була мігрувати до міст. У результаті перетворилася в масу некваліфікованих робітників. Отже реформа прискорила упромисловлення краю і розвиток російського ринку. Таким чином колишні селяни перетворились у робочу силу в містах, одночасно стаючи споживачами промислової продукції.

Наступні економічні рішення Петербурга, спрямовані на цілу економіку, також демонструють цілковиту випадковість. Провал ліберальної ери, застій, економічна стагнація не змусили царя Александра II до відходу від тієї політики. Змусила його до того лише загроза банкрутства держави. Найбільша криза XIX століття, криза року 1873 досягла Росії, болісно задівши її. Паніка на віденській біржі перенеслася в швидкому темпі в Німеччину, охопивши цілу світову економіку, у тому числі і

⁸ J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, New York 1967; G.T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

Росію. Ситуація на європейських біржах нагадувала ефект доміно. На московській біржі наступила різка переоцінка нотованих там акцій. Крах ринку акцій перейшов на реальну економіку. Росію охопила хвиля банкрутств, яких найбільша кількість припадала на торгові центри. Втрутився Державний банк. У багатьох галузях спостерігався різкий спад промислового виробництва, а ціни виробів досягли кількарічного мінімуму. Підприємства втратили фінансову ліквідність, а платежі відбувались нерегулярно, що посилювало хвилю банкрутств. Різко впав споживчий ринок. Проблеми зі збутом продукції мала більшість місцевих – російських фірм. Дно кризи в Росії настало в 1876 р. Торкнулась криза і до того процвітаючу галузь – будівництво залізниць. У 1876 р. збудовано заледве 604 кілометри колій, на відміну від 2910 – в 1871 р. Криза спричинила значний спад попиту на сировину у всіх галузях промисловості, почавши від текстильної промисловості, а закінчивши у важкій промисловості. Спад був результатом застою на ринку індивідуальних споживачів. Потягнув він за собою різку переоцінку тогочасного споживчого кошику, поступово зростаючих протягом кількох років на кількасот річних відсотків цін на нерухомість у головних промислових і торгових центрах Росії. Грошовий баланс Росії погіршувався з кожною хвилиною, оскільки криза обмежила надходження із зануреної в неї промисловості. Одночасно лавиноподібно зростали фінансові зобов'язання Росії. Бюджет мусив регулювати виплати залізничним товариствам з фонду залізниць. Були то дуже дорогі зобов'язання Росії, які були взяті на початку з метою притягнення інвесторів до програми побудови залізниць, разом із запровадженням ліберальної ери в російській економіці по поразці у Кримській війні. Міністр фінансів Михаїл фон Рейтерн тоді розробив систему пільгових залізничних концесій на базі спеціально створеного залізничного фонду. Вимагало то від Росії значних капіталів, які генерував бюджет у вигляді доплат для закордонних залізничних товариств, які згодились будувати в Росії відповідно до правил Петербурга.

Окрім того звільнення потягнуло за собою необхідність відшукання в бюджеті наступних постійних ресурсів для покриття наступних виплат компенсації поміщикам. Хоч селяни мали її сплатити протягом 49 років, але вже незабаром почалися масові затримки з виплатами. Однак трагічна ситуація на фінансовому ринку Росії поглибила авантюрну імперську політику. Приготування до престижної для Росії війни з Туреччиною поглинули величезні ресурси. Росія стояла на краю фінансового краху. Знецінення рубля сягнуло небувалого до того рівня 60%. Російська

економіка при обмежених можливостях надходжень виявилась неспроможною до сплати боргів. Тому в 1877 р. російський уряд вирішив відійти від ліберальної політики. До того змушувала наявна ситуація. Росії загрожувало банкрутство. Вона була неспроможна реалізувати основні бюджетні цілі. У результаті ліберальна ера міністра фінансів Михаїла фон Рейтерна закінчилась. Було прийнято рішення про впровадження фіскальних стимулів, не економічних, митних тарифів, т. зв. “золотого мита”, яке зобов’язувало експортерів до сплати мита в золоті. Зростання мита на всю продукцію складало 30%⁹.

Отже, фіскальні проблеми Росії стали причиною докорінної зміни економічної політики. Було то випадкове рішення Росії, зумовлене точною ситуацією, що вимагала відходу від дорогої і деструктивної для економіки політики Михаїла фон Рейтерна. Петербург у жодному разі не розумів позитивних наслідків рішення 1877 р. для цілої російської економіки. Варто то підкреслити. Вирішивши про зміну політики, прагнув уберегти державу від банкрутства. На далі, вражений позитивним ефектом, почав ту політику розвивати, прагнучи, з одного боку, до зростання бюджетних надходжень, а з другого, до розвитку місцевої промисловості, поступово усуваючи імпорт з Західної Європи. Отже, найбільший успіх Росії був справою випадку, а не обдуманих економічних рішень. Західні інвестори не хотіли відмовлятися від російського ринку, що розвивався, прагнули бути присутніми на тому перспективному, периферійному ринку Європи. У результаті більшість з них дуже швидко змінила напрямки своєї стратегії, наважившись на зміну експорту товарів на експорт

⁹ П.И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, т. 2, Москва 1952; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 2, Warszawa 1960; A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechniej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa 1970; M.E. Falkus, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka), red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu cynkowego w Królestwie Polskim w latach 1815–1904*, Acta Universitatis Lodzianensis 2004, Folia Historica 78; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Україна–Польща–Росія початку XX wieku. На styku Zachodu i Wschodu*, Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки, матеріали міжнародної конференції, Тернопіль 2012; Р. Ковальчик, *Істоти процесу глобалізації капіталістическої економіки розвиваючихся стран перед першої мирової війною*, Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації, К. 2013; Р. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація?* Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів, К. 2013; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*.

капіталів. У результаті в Росії почали виникати нові фабрики, побудовані на інвестиційному іноземному капіталі. Російський уряд і наступні міністри фінансів, починаючи від Самуїла Грейга (від липня 1878 року) через відомого творця монетарної реформи, який запровадив у Росії “золотий стандарт” (1897), Сергія Вітте, і закінчуючи Володимиром Коковцевим, помітивши позитивні наслідки для економіки Росії, почали захист внутрішнього ринку перед конкуренцією з боку Західної Європи запроваджуючи щораз більш обмежувальну протекційно-заборонну систему. Керівники господарчих відомств Росії прагнули до розвитку промисловості спираючись на місцеві джерела сировини. Поступово від року 1877 та система охоплювала щораз більше секторів економіки Російської імперії.

Запроваджений митний протекціонізм загальмував вільний торговий обмін, що для таких відсталих держав, як Росія створило шанс для розвитку внутрішнього ринку, поширення сучасної техніки і технологій. Західні інвестори оцінили значення російського ринку, не хотіли позбавити себе зиску з того ринку, що динамічно розвивався. Експорт капіталу з високорозвинених країн приносив величезні доходи для інвесторів, держав, банків, фірм. У результаті в 1877 р. наступила кардинальна зміна, Росія перетворилась під впливом запровадженого “золотого мита” і послідовно реалізовуваної протекційно-заборонної системи з імпортера товарів, на імпортера капіталів¹⁰.

Розпочався період економічного зростання, якого найбільшим бенефіціаром стала Україна. Росія потребувала успіху, потребувала основ для розвитку, маховика для цілої економіки. Шанс на розвиток важкої промисловості в Україні з’явився по відкриттю багатих покладів залізної руди в Кривому Розі. Однак і в цьому випадку ця подія мала випадковий характер. У 1878 р. Кривим Рогом зацікавився Олександр Поль, приватний підприємець. Власне на його кошти були проведені дослідження покладів залізної руди в Кривому Розі. Вони дали найнесподіваніші результати. Олександр Поль передав їх до Гірничого Департаменту в Петербурзі. Після того як їх проаналізували, вони викликали величезний інтерес. Вони вважались перспективними. Таким чином у Петербурзі вирішили направити на південь України групу урядових геологів – інженерів Станіслава Кондратовича, Яковлева і проф. Романовського. Їх метою

¹⁰ А. Gerschenkron, *Op. cit.*; М.Н. Dobb, *Op. cit.*; М.Е. Falkus, *Op. cit.*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; Р. Ковальчик, *Істини процесу глобалізації капіталістической економіки...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

було проведення дослідження тамтешніх покладів залізної руди і підтвердження результатів досліджень Олександра Поля. Далі до Кривого Рогу була направлена група найкращих російських науковців – хіміків і геологів, у тому числі Дмитра Менделєєва.

Ті дослідження підтвердили, що поклади залізних руд у Кривому Розі були дуже багатими на метал (60–70%). Результати тих досліджень позначились не лише на дальшому розвитку півдня України: Кривого Рогу, Донбасу, але й цілої Росії. Професор Дмитро Менделєєв прийшов до висновку, що знайдені там найбагатші поклади залізної руди, з понад 60%-ою часткою чорних металів, були настільки великі, що їх експлуатація буде можливою протягом десятків років. Оптимістичний розрахунок підтвердив думку інженерів: Авдакова, Туннера і Буличева. На Гірничих з'їздах було розпочато рекламну акцію, яка мала зацікавити російський уряд тим багатим на сировинні ресурси для розвитку важкої промисловості регіоном.

Російська влада потребувала успіху, відтак спираючись на проведені розрахунки визнали цей регіон цілком перспективним. При затвердженні плану розбудови на півдні України сучасного осередку важкої промисловості виходили з позиції, що покладів по якості найкращих залізних руд вистачить щонайменше на кількадесят років. Припускалось, що буде то на 80–90 років. Проте реальність виявилась іншою і багаті на вміст чорного металу поклади виявились вичерпаними протягом кільканадцяти років.

Сталося так тому, що царська Росія, як відмічалось вище, потребувала успіху, тому від початку сприйняла такі дані, що вказували на виробничі можливості півдня України. Майже одразу приступили до вкладення величезних інвестицій у комунікації. На півдні України інвестовано значні ресурси, переважно в інфраструктуру. Без запуску значних інвестицій у залізничну інфраструктуру розбудова сучасного промислового центру була б неможлива¹¹.

Без залізничного транспорту не можна було розраховувати на західні інвестиції в Україні. Кривий Ріг, як район на той час позбавлений будь-яких шляхів сполучень, не мав ані залізничного сполучення з головними промисловими осередками Російської імперії, ані з копальнями кам'яного вугілля, знайденого в Донецькому басейні. Найближчі копальні кам'яного вугілля, які були виявлені на Донбасі, були віддалені від Кривого Рогу на 340 кілометрів.

¹¹ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

Російський уряд вже на початку 1880-их років затвердив побудову залізничної лінії, що мала сполучити Кривий Ріг з Донецьким басейном (*Криворізька*), а далі з цілою залізничною мережею Російської імперії. Масштаб урядових інвестицій у залізницю на півдні України був настільки великий, що вугілля з Донбасу на межі XIX і XX ст. на 98,9% перевозилося залізницею, і лише 1,1% – морськими шляхами¹².

У результаті перші інвестиції закордонного капіталу з'явилися у металургії півдня України, в Кривому Розі вже в 1880 р. Були то інвестиції французького капіталу. З метою експлуатації покладів залізної руди в Кривому Розі французький інвестор створив товариство п. н. "*Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog*". Однак справжній інвестиційний бум настав лише наприкінці 80-тих років XIX ст. Було то пов'язано з розширенням протекційної системи, уведенням прибуткових концесій для інвесторів, які наважились на інвестиції у важку промисловість півдня України. Ця політика реалізовувалась за рахунок тогочасних осередків важкої промисловості в Російській імперії – Королівства Польського та Уралу. Одночасно остаточно припинено вкладення будь-яких інвестицій у видобуток залізної руди і металургію Донецького басейну. Російський уряд взяв стратегію, з якої вже не виходив аж до вибуху Першої світової війни – видобуток залізної руди в Кривому Розі і її переплавлення спираючись на кокс з Донбасу.

В Україні настало динамічне зростання виробництва чавуну і сталі. Якщо в 1900 році – виробництво було на рівні 78,5 млн. пудів¹³ (46,5% в масштабі цілої Російської імперії), то в 1913 році – 141, млн. пуд (57,2 %). То мало вплив на економіку цілої України¹⁴. Одночасно з металургією на півдні України розвивалась нова галузь – хімічна промисловість. У 1910 році на Донбасі вироблено 500 тон сульфату амонію, а в 1913 році – вже 14 тис. тон. До 1914 р. в Україні в масштабі загально-російському видобувалось 71 % вугілля, вироблялось 68 % чавуну й прокату, а сталі – 58 %. Динаміка розвитку цього осередку була настільки великою, що до 1914 р. він перетворився в найбільший осередок важкої промисловості в Російській імперії, і в другий за величиною осередок

¹² Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

¹³ Пуд – російська одиниця ваги = 16,38 кг.

¹⁴ П.И. Лященко, *Op. cit.*; L. Mendelson, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

важкої промисловості в Європі, одразу після північного округу на межі Франції і Бельгії¹⁵.

Роки 90-ті – успіх міністра фінансів Сергія Вітте. Він переконав західних інвесторів, що Російська імперія стабільна країна. В 1897 р. вдалося йому запровадити “золотий стандарт”. Монетарна реформа сприяла припливу інвестиційного капіталу. З Західної Європи, з Німеччини, Франції, Великобританії, Бельгії, чи з США до Росії поплив потік капіталу, який привів до перетворень російської економіки. Найбільше вкладено інвестицій в Україну, в південний осередок. Наплив інвестиційного капіталу мав рішучо позитивний вплив, позаяк помножив виробничий потенціал, а тим самим і багатство держави. Найбільшими інвесторами були політичні союзники Росії – Франція, яка мала 32,6% інвестицій, Велика Британія – 22,6% і Бельгія – 14,3%¹⁶.

Російська імперія була велетенським технологічно запізнілим периферійним краєм Європи. Іноземні інвестори були зацікавлені в розміщенні в Росії капіталу, позаяк вони приносили величезні прибутки. Вважалося, що Російська імперія, заселена величезною кількістю мешканців і володіючи невичерпними сировинними запасами, є країною великих можливостей. Вона потребувала лише капіталу, а також технічних знань, щоби перетворитись у країну, рівну США.

У роках 1890-их економіка Російської імперії розвивалась удвічі швидше ніж німецька і в три рази – ніж США. Однак Російська імперія стартувала з дуже низького рівня для того, щоб, незважаючи на таку динаміку росту, залишитись до 1914 р. державою з відсталою структурою, що поступалась фактично кожній державі Західної Європи. Російська імперія імпортувала готову продукцію переважно з Західної Європи, а експортувала неперероблену сировину, себто вугілля, ліс, нафтову ропу, хутра та збіжжя. Винятком була залізна руда, на яку накладено заборону експорту, щоб сприяти розвитку металургії в країні. Царська країна, в якій настав динамічний розвиток внутрішнього ринку й надалі страждала

¹⁵ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; M.E. Falkus, *Op. cit.*; L. Mendelson, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, nr 3–4, Warszawa 2010; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

від дефіциту товарів. Неправильний розвиток внутрішнього ринку, про що свідчить дохід на душу населення, дуже сприяв процесам монополізації, що настали по кризі на межі XIX і XX століть¹⁷.

Розвиток України від 70-их років XIX ст. був найбільш динамічний на обширі цілої Російської імперії. Осередок важкої промисловості на півдні України розширився саме в цей час. Окрім округів Донбасу і Кривого Рогу він охоплював райони узбережжя Азовського моря, Дніпровський низ і Керч. Крім традиційних підприємств, металургійних заводів у гірничій галузі, повстали там фабрики, тісно пов'язані з головними галузями виробництва: з області енергетики, машинобудівної промисловості, виробництва будівельних матеріалів, хімічної, а також легкої промисловості. Впродовж кільканадцяти років Україна перетворилась в один з найбільш промислово розвинених регіонів Російської імперії. Привабливість України – Кривого Рогу, Донбасу, пізніше Керчі привела до того, що Україна в цілій Російській імперії здобула панівну позицію у важкій промисловості. Однак Україна перетворилась на один з найбільш промислово розвинених регіонів Російської імперії, не лише з точки зору південного осередку – найбільшого осередку важкої промисловості Російської імперії, але також в інших галузях промисловості, насамперед пов'язаних з сільським господарством, що динамічно розвивалось. У результаті в Україні добрих результатів досягли такі галузі аграрно-промислового комплексу, як: цукрова, шкіряна, млинарство та олійна. То було пов'язано з розвитком українського села. Перед війною Україна виробляла близько половини пшениці в загальноросійському масштабі. Настало зростання значення української буржуазії, яка почала займати посади в міських думах та земствах. Розвиток промисловості спричинив динамічне зростання кількості промислових робітників. В Україні в 1914 р. було їх 645 000¹⁸.

Російському урядові залежало на розвитку південного промислового осередку навіть за рахунок вже наявних округів: дембровського в Королівстві чи уральського. В результаті підприємці з південного осередку виявились майже в усіх відношеннях упривілейованими. Південний осередок, і зокрема металургія були упривілейовані з боку російської влади

¹⁷ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-прудніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Україна–Польща–Росія початку XX wieku*; P. Ковальчик, *Історию процесу глобалізації капіталістическої економики...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁸ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; G.T. Robinson, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; J. Blum, *Op. cit.*; M.E. Falkus, *Op. cit.*; T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa 1993; J. Hrycak, *Op. cit.*; W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; J.J. Bruski, A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa

через систему прибуткових, інституційних замовлень. Ціни, які виробники з півдня отримували від уряду ніяк не відносились до ринкових реалій. Були від кількох до кільканадцяти разів вищими, ніж ті ціни, які домінували на вільному ринку. У результаті це сприяло підприємцям з півдня отримувати величезні прибутки¹⁹. Входили вони в середньострокові зростання виробництва, масштаб яких був недосяжним для комбінатів з інших регіонів Російської імперії²⁰. Крім прибуткових урядових замовлень отримували вони тимчасові звільнення, полегшення щодо поставок до певних споживачів, насамперед тих, що працювали на потреби держави²¹.

Російська імперія завдяки визиску України в XIX ст., особливо у 70-их роках XIX ст. зробила величезний економічний та цивілізаційний стрибок, виходячи зі своєї відсталості. За той стрибок відповідала Україна, один з регіонів Європи, що найдинамічніше розвивався. Росія, окупувавши цю країну і знищуючи її тодішню національну еліту протягом XVII і XVIII ст., отримала шанс на розвиток, який отримала на порозі XX ст. Без України динамічний розвиток Росії був би неможливий. Кримська війна була переломним моментом, як для Росії, так і для України. В Росії тодішні еліти розуміли, що без швидкої, динамічної політики індустріалізації, утримання і влади, і міжнародних позицій рівного партнера з державами Заходу буде неможливим. Таким чином Кримська війна була найбільш переломною подією в історії Росії і України в XIX ст. Без ухвалення тоді рішення про реформу держави долі, історії України і Росії були би інакшими.

2006; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-прудніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁹ Сталеві рейки, листові сталі і комерційна сталі стали основою державних закупівель.

²⁰ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-прудніпровського району до 1914 р.*

²¹ Продукція з півдня Росії зростає у значенню не лише внаслідок систематичного і постійного зниження перевізних тарифів, але також у результаті тимчасових, які застосовувало Міністерство фінансів по розподілу концесії на доставку певних видів продукції для визначених одиниць адміністрації, царської армії або флоту. Часто то було пов'язано з розбудовою інфраструктури вище зазначених структур, або остаточного переходу на місцеву продукцію з одночасним обмеженням іноземної. Так було, наприклад, коли правління з будови військових кораблів вирішило змінити вугілля англійське на донецьке, що споживалося майстернями в Колпіні поблизу Петербурга і портовою гілкою залізниці Миколаївського військового флоту. У зв'язку з ситуацією, що виникла, Міністерство фінансів вирішило знизити тарифи на період з 1 травня до 1 вересня 1897 р. до 1\150 коп. від пуда і версти, на кількість 7 000 000 – 10 000 000 пудів вугілля донецького, при тому 6. 000. 000 – 8. 000. 0000 пудів зі станцій Руднічная і Алмазная, а також 1. 000. 000 – 2. 000. 000 пудів антрациту з Грушенки. Див.: *Wprowadzenie węgla krajowego na potrzeby marynarki wojennej*, *Przegląd Techniczny*, nr. 26, t. XXXV, r. XXIII (1897) 427.